

Г. С. Доманова (Чернігів)

**До питання про становище та чисельність міщанства Чернігова
(друга половина XVII – XVIII ст.)**

У першій половині XVII ст. уряд Речі Посполитої надав найбільшим містам Лівобережної України магдебурзьке право. Суть його полягала у звільненні міського населення від юрисдикції місцевої державної адміністрації та створенні власних органів станового міщанського самоврядування та суду – магістратів. У їх віданні перебували передусім міщани, а магдебурзьке право забезпечувало їм переваги у володінні міськими землями, угіддями, сіножатями, млинами, а також монопольне право займатися промислами, торгівлею, шинкарством.¹

Чернігів, як прикордонне місто, притягував до себе увагу двох держав – Росії та Польщі. Спалене у 1611 р., місто тільки через 12 років повернулося до життя - “почали знову люде збиратися и будоватися”.² Відтак, польський уряд поквапився наділити певними пільгами його населення, і у 1623 р. Чернігів отримав магдебурзьке право, покликане сприяти економічному розвитку місту і зростанню чисельності міщан.

Друга половини XVII ст. внесла зміни у подальшу долю міського населення, але Чернігів і надалі продовжував жити за нормами магдебурзького права. Втім становище та склад міщанства істотно змінюються, постійні порушення приписів магдебурзького права, пожежі та інші катаклізми негативно впливали на ці процеси. Треба згадати пожежі 1718 та 1750 рр., коли вогонь перетворив Чернігів на суцільне згарище і, як зазначив з цього приводу О. Шафонський, “уже он стал пустеть и не мог до того многолюдства и состояния прийти, какое в нем было”.³ Документи свідчать, що удар стихії був справді нищівний. Так, пожежа 1718 р. неодноразово згадується у скаргах Чернігівського магістрату до гетьманського уряду, універсалах, наказах полковників, оскільки “через великое посещение божеское город Чернигов в пепел превращен”.⁴ Пожежа 1750 р., від якої вигоріло усе старе місто з урядовими будівлями і міщанськими домівками, детально висвітлена у статті В. Дубровського

саме на підставі документів Чернігівського магістрату.⁵ Велика шкода від цієї пожежі та переполох, що вона вчинила, викликали навіть появу спеціального слідства у цій справі, листування та складання особливого пожежного акту, що дозволяє уявити її руйнівний характер. У полум'ї цих пожеж загинула більшість документів архіву Чернігівського магістрату, що зумовило наявність “білих плям” в історії міста. Тому й питання про чисельність чернігівського міщанства досі залишається відкритим.

Відомо, що у січні 1654 р. на вірність царю Олексію Михайловичу присягнули 1078 мешканців Чернігова.⁶ Скільки серед них було міщан - з'ясувати важко, бо натоді межа між станами зникла, міщани намагалися записатися у козаки, посполиті - у міщанство і навпаки.

У 1666 р. був проведений подвірний перепис населення міста з метою проведення податкової реформи - роком раніше гетьман І. Брюховецький уклав з представниками царського уряду угоду, на підставі якої збирання податків з мешканців Лівобережної України, котрі належали до міщанського та селянського станів переходило до російської військової адміністрації в особі воєвод. Переписна книга Чернігова 1666 р. збереглася і дозволяє скласти досить чітке уявлення про чисельність та заняття мешканців міста, які належали до міщанського стану.⁷ У переписній книзі згадуються 314 дворів, серед яких “мещанских дворов пашенных людей пятьдесят один двор. Промышленных и торговых людей сто восемьдесят два двора. Ремесленных людей шестьдесят девять дворов. Бедных и убогих людей двенадцать дворов... Людей в них четыреста шестьдесят семь человек”. Того ж року, наприклад, у Києві загальною кількістю було переписано 684 міщанських дворів.⁸

Протягом наступних ста років чернігівське міщанство помітно підупало. Згідно з документами Чернігівського магістрату за 1751 р., у місті існувало 112 міщанських дворів “через частые пожарные случаи пришел в немалое запустение ...ибо так знатный в царской России прежде былой город ныне толко имеет тут в себе 112 дворов мещанских и так от времени до времени пришел и приходит во всямущее умоление”.⁹

М. Білозерський залишив витяги з ревізій 50-х р. XVIII ст., які містять дані про чисельність мешканців міста. Так, згідно відомості Чернігівського магістрату 1752 р. - “коликое число в городе Чернигове имеется старшины магистратовой и служительских магистратских так же мещан и подсосудков и каковы при мещанах жилищества или промысла” – у місті налічувалося, міщанських дворів – 138, в яких 192 хати, сімей – 139.¹⁰ За даними ревізії 1753 р. “подведомственных магистрату Черниговскому мещан, живущих своими домами (кроме старшины магистратовой) – 117, (в том числе вдов 26), подсосудков поселившихся на магистратской земле 101; в мещанских домах живущих людей 119; в шинковом дворе – 19”.¹¹

Інші документи, наприклад “Дело о приводе к присяге на верность Елизавете Петровне мещан города Чернигова”, також подають не дуже втішну картину.¹² Річ у тім, що під час пожежі 1750 р. згоріли списки міщан, які присягнули на вірність імператриці. Генеральна Військова канцелярія, згідно указу Сенату, вимагала поновити всі втрачені документи. Відтак, у 1755 р. міщани були розподілені за такими категоріями: “грунтовые - 1, мало грунтовые - 12, нищенские - 37, нищенские имеющие скот - 38, крайне нищенские не имеющие скот - 149”. Загалом, приблизно 238 чернігівських міщан - чоловіків склали присягу у 1755 р. Про скрутне становище міщан свідчить і той факт, що вони намагалися продати своє майно, податися під протекцію чиновників з метою уникнення податків. У 1757 р. Чернігівський магістрат скаржився гетьману К. Розумовському на те, що “некоторые того магистрата мещане нехотя по должности своим отбывать подлежащих...указных дабелей укрывая себя под разными званиями продавшиися”.¹³

Згадки про ревізії або переписи, які проводив Чернігівський магістрат у 50-х рр. XVIII ст., загалом не дають чіткого уявлення про чисельність міщанства. Встановлено напевно тільки те, що існувала тенденція спрощування переписів міського населення, а також що їх проведення підпорядковувалося представникам полкової адміністрації.¹⁴ П. Клименко наводить деякі відомості про проведення ревізійної справи Чернігівського магістрату протягом першої половини 50-х рр.

XVIII ст.¹⁵ Так, на вимогу ревізорів чернігівського полкового осавула Славатинського і значкового товариша Даниловича 22 листопада 1750 р. Чернігівський магістрат подав іменний список мешканців Чернігова, розподілених на “статті”. Окремо було визначено у магістратському списку двори “вакансові й шинкові”. Разом з тим магістрат подав заручну підписку, що міщан за “статтями” вказано правдиво, а “двори” визначено відповідно до їхнього реального становища. Ревізори перевірили магістратську відомість і в списку, складеному після перевірки і стверженому підписами ревізорів, кількість міщан вже була зменшена. Досить часто у переписах міщан поділяли на декілька категорій за розмірами майна. У 1751 р. міщан було поділено на дві категорії, крім того, до них вписані їхні підсусідки. У подальших переписах міщан здебільшого поділяли на 4 категорії.¹⁶

Цехові організації подавали свої списки окремо. Але і вони не були численними. Так, у 1731 р. найбільшими були кравецький (12 осіб) та шевський (11 осіб) включаючи цехмістрів та підскарбіїв.¹⁷ Полкова старшина або сотенна адміністрація знаходила приводи обмежити вплив місцевих цехів. Наприклад, у 1759 р. Чернігівська полкова канцелярія наказала, щоб майстри військового звання були залежні від сотенного керівництва, а не від цехового, що викликало незадоволення з боку Чернігівського магістрату.¹⁸

У 1763 р., за даними М. Ткаченка, в Чернігові було 400 дворів, що, наприклад, у 6 разів менше ніж у Києві.¹⁹ Дані за 1766 – 1767 рр. дають приблизно таку ж цифру, “причем было не мало бедных хат без дворов”.²⁰ Не дуже втішну картину становища міського населення, зокрема міщанства, подають Накази 1767 р. - “это нелепая, но правдивая и яркая картина упадка и разложения городов Малороссии” (за влучним висловом І. Теличенка).²¹ Дійсно, міщани натоді складали найбільш біднішу частину населення і потерпали від податків, конкуренції, банкрутств. До того ж, універсалом гетьмана К. Розумовського у 1761 р. міщанам заборонено було “курить вино и шинковать напоем домовым и иностранным”, що було прямим порушенням норм магдебурзького права.²²

На середину 80-х р. ситуація дещо змінюється. Серед міщан виокремлюється прошарок купецтва, який поступово посідає чільне місце. Місто налічувало вже

627 будинків, серед яких 363 належали купецтву та міщанам.²³ Загальна кількість населення сягала 4000, у тому числі 2444 міщан та купців.²⁴ Це було викликано тим, що 17 березня 1775 р. вийшов царський маніфест, а пізніше, у 1781 р. рескрипт “для устроения губерньства”, в яких, між іншим, йшлося про те, що “...относительно же составления об тих городах мещанства и купечества, дать полную свободу казакам, и всякого звания ведомства казенного людям если они пожелают иметь мещанские промысли или ремесла по городам записываться в мещанское общество, а имеющие капитал и в купечество”.²⁶ Мінімальний капітал, який необхідно було мати, для того, щоб записатися у купецтво, мав перевищувати 500 рублів. Крім того, від козаків, які переходили у міщанство, вимагали свідоцтво, яке засвідчувало, що вони дійсно записані у 1764 р. до козацької ревізії. Крім того, вони мусили мати власну оселю у місті або можливість придбати її. Бажаючі записатися у міщанство чи купецтво зверталися з цим проханням до Чернігівського магістрату. Опісля цього залишалося скласти присягу та зобов’язатися сплачувати необхідні податки до міської казни. Починаючи з 1780 р. козаки почали переходити у міщанство, а якщо вистачало коштів, записувалися у купецтво. Міщани, які мали необхідні кошти, також переходили в купецтво. Маємо неповний список тих, хто здобув цей новий статус:

“Список в Губернский Черниговский магистрат из городского Черниговского магистрата кто именно принят в мещанство разного звания людей по их желанию Сочиненной 1782 году июля 8 дня.

1. Бывший райца М. Козловский	капитал	510 руб.
2. Бывший райца Яков Хлебовский		510 руб.
3. Мещанин Данило Гриценко		510 руб.
4. Казак сотни полковой Черниговской Михайло Цвет		510 руб.
5. Атаман сотенный Данило Осмаков		510 руб.
6. Уволенный от дел консистории черниговский канцелярист Иван Демчинский		510 руб.
7. Умершего бурмистра Семена Речицкого сын Иван Речицкий		600 руб.
8. Бывший почтальон Черниговский Остап Киприянов		520 руб.

9. Умершего значкового товарища Стефана Колодкевича сын Иван Колодкевич	520 руб.
10. Мещанин Петро Балашевич	510 руб.
11. Мещанин Федор Малахов	510 руб.
12. Атаман сотенный Максим Шуковський	510 руб.
13. Бывший райца Никита Рак	510 руб.
14. Бывший райца Стефан Леонтьев	1010 руб.
15. Бывший консистории черниговский канцелярист Григорий Селетренников	510 руб.
16. Судьи совесного суда сын Иакова Демьян Гриб	520 руб.
17. Совесного суда мещанского заседателя Василя Малахова сын Павел Васильев сын Малахов	520 руб.” ²⁷

Таким чином, наприкінці XVIII ст. міщанство дещо поповнилося за рахунок козаків. О. Шафонський зазначає, що натоді налічувалось:

“I Купцов Малоросиян первой и третьей гильдии	58
II Мещан	
1. Малоросиян	2381
2. Великоросиян	5
Итого мещан	2386” ²⁸

Тобто, тільки наприкінці XVIII ст. чернігівське міщанство поступову починає набирати вагу. Як бачимо, магдебурзьке право не спромоглося забезпечити йому належних переваг, значного приросту та швидкого економічного розвитку.

¹ Багалій Д. Магдебурзьке право на Україні // Розвідки про міста і міщанство на Україні – Руси XV-XVII в. – Львів, 1904. – С.390; Теличенко И.В. Сословные нужды и желания малоросиян в эпоху Екатерининской комиссии // Киевская старина. – 1890. – Т. 30. – С.186.

² Очерк г. Чернигова. 907-1907. – Чернигов, 1908. – С.16.

- ³ Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание. – К. – 1851. – С.262.
- ⁴Рукописи Черниговской городской думы// Труды Черниговского предварительного комитета по устройству XVI-го археологического съезда в городе Чернигове. – Чернигов, 1908 – С.87
- ⁵ Дубровський В. Пожежа 1750 року в старому Чернігові / Підготовка до друку і передмова О. Коваленка і Т. Вороніної // Сіверянський літопис. – 1997. - №6. – 154-166.
- ⁶ 30-е деятельности Черниговского городского общественного самоуправления. – Чернигов, 1901. – С.29.
- ⁷ Переписна книга Чернігова 1666 р./ Підготовка до друку, передмова та примітки О. Коваленка, С. Мельника і В. Сапона // Сіверянський літопис. – 1997. - №3. – С.167-181.
- ⁸Чернігівці 1666 р. // Деснянська правда. – 1995. – 25 листопада. – С.3.
- ⁹ Центральний державний історичний архів на Україні в Києві (далі ЦДІАУК). – Ф.1673. – Оп.2. – Спр. 6. – Арк.16.
- ¹⁰ Інститут рукопису НБУ. – Ф.204. – Спр.32. – Арк.16.
- ¹¹Там само. – Арк.12.
- ¹²ЦДІАУК. – Ф.1673. – Оп.2. – Спр.28. – Арк.1-69.
- ¹³ЦДІАУК. – Ф. 1673. – Оп.2 – Спр.17. – Арк.8.
- ¹⁴ Клименко П. Компуты та ревізії XVIII ст. // Український археографічний збірник. – К. – 1930. – Т.3. – С. 182.
- ¹⁵ Там само. – С.177.
- ¹⁶Там само. – С. 221.
- ¹⁷Інститут рукопису НБУ. – Ф. II. – Спр.22926. – Арк.1-5.
- ¹⁸Єршов В. До історії цехів на Лівобережній Україні XVII- XVIII ст. – К. 1928. – С.129.
- ¹⁹Ткаченко М. Назв. праця. – С.94.
- ²⁰ Очерк... - С. 36.
- ²¹ Теличенко И. В. Назв. праця. – С.75.

- ²² Авсеенко В. Г. Малороссия в 1767 г. Эпизод из истории XVIII ст. по неизданным источникам. – К. – 1864. – С.62.
- ²³ Шафонский А. Назв. праця. – С.285.
- ²⁴ Очерк... - С.36.
- ²⁵ Шафонский А. Назв. праця. – С.291.
- ²⁶ ЦДАУК. – Ф. 1673. – Оп.2. – Спр.135. – Арк.5.
- ²⁷ Там само. – Арк.289-290.
- ²⁸ Шафонский А. Назв. праця. – С. 292.